

ספרי' - אוצר החסידים - ליובאוויטש

היכל תשיעי
קובץ שלשלת האור
שער שלישי

לקוטי שיחות

בתרגום חפשי ללשון הקודש

על פרשיות השבוע, חגים ומועדים

•

מכבוד קדושת

אדמו"ר מנחם מענדל

זצוקלה"ה נבג"מ זי"ע

שניאורסאהן

מליובאוויטש

•

ויחי

(חלק ב שיחה ג)

יוצא לאור על ידי מערכת

"אוצר החסידים"

ברוקלין, נ.י.

770 איסטערן פארקוויי

שנת חמשת אלפים שבע מאות שמונים וחמש לבריאה

מחזור הראשון של לימוד הלקוטי שיחות
שבוע פרשת ויחי, הי"א טבת ה'תשפ"ה (ב)

LIKKUTEI SICHOT
TARGUM L'LOSHON HAKODESH

Copyright © 2025
by

KEHOT PUBLICATION SOCIETY®
770 Eastern Parkway / Brooklyn, New York 11213
(718) 774-4000 / FAX (718) 774-2718
editor@kehot.com / www.kehot.org

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior permission from the copyright holder.

The Kehot logo is a registered trademark of Merkos L'Inyonei Chinuch.

For dedications of the weekly Sichos, please contact us at: dedications@kehot.com

ויחי ג

„כתרגומו“ – ולכן (א) לא העתיק בדבור-המתחיל את תיבת „יולדו“ (מאחר שפירושו קאי רק על התיבות „על ברכי יוסף“); (ב) כתב „גדלן“ (ולא „גודלו“ – המתאים ל„יולדו“) –

ותמוה: מדוע נקט רש"י „כתרגומו“ (ולפי זה יש הכרח לדחוק שהפסוק הוא כעין „מקרא קצר“), ולא פירש שכוונת „יולדו“ כאן היא „גודלו“?

ואין לתרץ, שע"ד הפשט קשה לפרש ש„יולדו“ היינו „גודלו“ – שהרי מצינו שכן פירש רש"י עצמו (בפרשת במדבר⁵) על „ואלה תולדות אהרן ומשה“ – „ונקראו תולדות משה לפי שלמדן תורה . . שכל המלמד את בן חברו תורה מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו“;

הרי, ש(גם) ע"ד הפשט לשון „לידה“ יכולה להתפרש „למדן תורה“ (לידה ברוחניות), ועאכו"כ בנדון דידן, שיוסף גדל⁶ (לא רק בנוגע לתורה, פרט אחד, אלא) בכל הפרטים דגידול בנים.

ב. והביאור בזה:

בפרשת ויצא⁷ כתיב „ותאמר (רחל) ג' בא אל' (בלהה) ותלד על ברכי“. ופירש רש"י: „על ברכי – כתרגומו ואנא ארבי“; ושם אי אפשר לומר ש„ותלד“ פירושו „(ואנא) ארבי“ – לפי

א. בסיום פרשתנו¹, על לשון הכתוב „(גם בני מכיר ג' יולדו) על ברכי יוסף“, פירש רש"י „כתרגומו, גדלן בין ברכי“.

ובפשטות נראה שהוקשה לרש"י הלשון „יולדו על ברכי יוסף“ – שאי אפשר לפרש שהכוונה ללידתם ממש, ולכן פירש רש"י, שכוונת הפסוק היא (לא שנולדו „על ברכי יוסף“, אלא) – „גדלן בין ברכי“.

אבל צריך להבין: ענין זה גופא (שכוונת הפסוק היא „גדלן כו“) אפשר לפרש ב' אופנים:

(א) כהבנת הראב"ע, שפירוש „יולדו“ כאן הוא – „גודלו“.

(ב) כדברי התרגום על „יולדו על ברכי יוסף“ – „אתילידו ורבי יוסף“, אשר מזה מובן², ש„ורבי יוסף“ (אינו פירוש של תיבת „יולדו“, אלא) שייך להמשך הכתוב „על ברכי יוסף“³, והוא כמו מקרא קצר [והפשט הוא: „ובני מכיר ג' יולדו (ואחר כך) ויהיו על ברכי (״ורבי״) יוסף“ (– שהוא גידלם)].

ורש"י נקט (לא כפירוש האבן עזרא⁴, אלא כמו שכתב להדיא)

(1) ג, כג.

(2) ראה גם לקמן סעיף ב.

(3) ובפרט שלא תרגם התיבות „על ברכי“

(כפשטו) – ראה לקמן סוף סעיף ג.

(4) וצ"ע בבאר יצחק לפרש"י כאן, שכתב „גם

הראב"ע ז"ל הסכים לפירוש זה כי פעל ילד שבכתוב שלפנינו הוא מענין גדול . . ולא מענין

לידה“.

(5) ג, א.

(6) ראה שמות ב, י. רות ד, יז. וראה רש"י

לעיל (וישב לו, יו"ד ד"ה הבוא), שגדלתו כאמו. ועוד.

(7) ל, ג.

שתיבת „ותלד“ (בלשון נסתר) אינה יכולה להתייחס לרחל.

ועל כרחק צריך לומר, שתוכן ענין „ואנא ארבי“ נמצא בתיבות „על ברכי“ בפני עצמן; והיינו, ש„ותלד“ פירושו לידה כפשוטה (ואמנם כן הוא בתרגום שם: „ותלד – ותליד“), שבלהה תלד בן שיהי „על ברכי“ („אנא ארבי“).

וכיון שבפרשתנו אמורה לשון דומה – „(יולדו) על ברכי“, הרי אין מקום לומר, שכאן „ורבי (יוסף)“ הוא הפירוש (לא של „על ברכי (יוסף)“ בלבד, אלא) של תיבת „יולדו“.

ולכן נקט רש"י, שאף כאן (כבפרשת ויצא) פירוש „יולדו“ הוא כפשוטו, ו„על ברכי יוסף“ הוא – „כתרגומו“.

ג. אבל צריך להבין את אריכות לשון רש"י בפירושו כאן:

(א) דרכו של רש"י בכ"מ שכותב „כתרגומו“, להסתפק בציון זה ולסמוך על הלומד שיעיין בעצמו בתרגום; ואפילו במקום שמעתיק גם את לשון התרגום, הנה (בדרך כלל) אינו מבאר את התרגום (וכמו בפירושו הנ"ל על „על ברכי“ בפרשת ויצא, שכתב „כתרגומו ואנא ארבי“) –

ואינו מובן: מדוע כאן בפרשתנו הוצרך רש"י לבאר את פירוש התרגום בלשון הקודש – „גדלן כו“?

ועוד: אם פירוש התרגום מצריך תרגום ללשון הקודש – הרי לרש"י להוסיף זאת לעיל בפרשת ויצא?

(8) בהבא לקמן – ראה „כללי רש"י“ (קה"ת תשמ"מ) פרק י"ד כלל 5, 9 ואילך. וש"נ.
(9) וכן פ' תולדות כו, כב. ועוד. ולהעיר מלך לך יז, א. ואכ"מ.

(ב) אפילו אם תמצוי לומר שהוצרך רש"י לתרגם את תיבת „ורבי“ („גדלן“) – אינו מובן: למה לו גם להוסיף ולהעתיק מן הכתוב את התיבות „בין ברכיו“?

(ג) התמיהה אף גדולה מזו: הוספת „בין ברכיו“ היא לכאורה בסתירה ל„תרגומו“:

בפירוש התרגום ללשון „על ברכי יוסף“ לא נאמר „ורבי יוסף על רכובי“¹⁰ (וכיו"ב). ומשמע¹¹, שלפי התרגום פירוש „על ברכי“ אינו כפשוטו במובן גשמי, אלא זהו ביטוי המדגיש שיוסף הוא שגדלם –

ואם כן, הרי ע"י הוספת התיבות „בין ברכיו“ – אשר הוספה זו (על לשון התרגום) מדגישה שהגידול הי' „בין ברכיו“ – נמצא שפירוש רש"י כשיטתו, כפשוטו, אינו „כתרגומו“¹²!

245 לכאורה הי' אפשר לתרץ, דהא גופא בא רש"י ללמדנו – שגם לפי „תרגומו“ פירוש „על ברכי יוסף“ הוא כפשוטו ובהתאם לתוכן ד„ורבי“, שכן

(10) ראה תיב"ע פרשתנו מת, יב. ת"א (ותיב"ע) תבוא כח, לה.

(11) ובפרט שתי"א ענינו תרגום המלות, משא"כ תיב"ע ותי"י שרגילים לפרש תוכן הכתוב (וגם מביאים ממדרשי חז"ל).

(12) ואין לומר שכוונת רש"י בזה לומר ש„גדלן“ אינו הפירוש ד„בין ברכיו“, כ"א דתיבת „יולדו“ שלפנ"ז (כפי"ה הראב"ע. ומ"ש רש"י „כתרגומו“ הוא רק בנוגע לכללות הפירוש. ודוחק) – כ"י א) א"כ הו"ל לרש"י לכתוב בקיצור: יולדו – גודלו (ועוד שהו"ל להעתיק בהד"ה גם תיבת „יולדו“). (ב) דוחק לומר שהפירוש ב„יולדו על ברכי יוסף“ – „גדלן כו“ – הוא באופן שונה מ„על ברכי“ שבפ' ויצא, כנ"ל סעיף ב.

לכאן – שהרי מה שנוגע כאן הוא רק שיוסף גדלם [וע"ד האמור באפרים וירא יוסף לאפרים בני שלשים", ראם סתם, ולא שראה את לידתם]. משא"כ לפי תרגום יונתן, אשר "על ברכי יוסף" קאי על זמן הברית, לשון "יולדו" מתאימה (יותר), מאחר שהברית היא בסמיכות ממש לזמן הלידה¹⁵.

ג) ועיקר: מסתבר יותר לפרש שיוסף הי' הסנדק של "בני מכיר", מלומר שבהיותו משנה למלך ועסוק בהנהגת המדינה, ובלעדו "לא ירים איש את ידו ואת רגלו"¹⁶, התמסר בעצמו לגידול בני בן בנו.

ולכן, אע"פ שבפ' ויצא פירש רש"י "על ברכי – כתרגומו ואנא ארבי", הי' מקום לומר, שכאן צריך לפרש "יולדו על ברכי יוסף" כפירוש תרגום יונתן.

וכדי לשלול פירוש זה, לא הי' די לרש"י לומר בקיצור "כתרגומו", אלא הוסיף לבאר את תוכן הפירוש ד"תרגומו" – "גדלן כו'", להדגיש, שההכרח לפרש כאן "כתרגומו" הוא (לא) (רק) מצד תרגום ומשמעות התיבות "על ברכי יוסף", אלא) מתוכן הכתוב, כדלקמן.

ה. בכתוב נאמר "וירא יוסף לאפרים בני שלשים, גם בני מכיר בן מנשה יולדו על ברכי יוסף". ומלשון הכתוב גם בני מכיר גו" מוכת, שיש בכך חידוש לגבי "וירא יוסף לאפרים בני שלשים" –

זהו דרך גידול ילד, שהמגדל מחזיק אותו "על ברכיו" (כנראה במוחש).

ובזה הי' מיושב גם מה ששינה רש"י מלשון הכתוב "על ברכי יוסף", וכתב "בין ברכיו"¹³ – לפי שגידול ילד כולל לא רק את השנים שבהן מחזיקו "על ברכיו", אלא גם לאחר זה, ולמשך זמן ארוך יותר, כאשר הילד נמצא "בין ברכיו".

אבל עדיין אינו מובן, כנ"ל: אם הוצרך רש"י להודיענו, אשר (א) גם לפי תרגומו צריך לפרש "על ברכיו" בגשמיות, וכן (ב) ש"על" כאן פירושו "בין" – הי' על רש"י לפרש כן לעיל, בפרשת ויצא, ולא כאן בפרשת ויחי.

ד. והביאור בזה:

בהוספת התיבות "גדלן בין ברכיו" כוונת רש"י לשלול את פירוש תרגום יונתן "כד אתילידו גזירינון יוסף", (לפי הפירוש¹⁴) שנימולו על ברכי יוסף (ששימש כסנדק) – דלכאורה לפירוש זה יש מקום (גם) ע"ד הפשט, ומכמה טעמים:

(א) לפי זה התיבות "על ברכי יוסף" מתפרשות כפשוטן ממש – שהחזיקם על ברכיו.

(ב) גם תיבת "יולדו" מחוורת יותר לפי פירוש זה.

לפי תרגום אונקלוס יש מקום לשאול מה ענין לידה ("אתילידו")

13) כ"ה בדפוס א' וב' דרש"י ודפוס רש"י שלפנינו. ובאחדים מכת"י רש"י שתח"י – "על ברכיו".

14) פ"י הב' בפ' יונתן כאן. ועד"ז פ"י במדרש שכל טוב כאן. וראה מדרש תהלים (באבער) מזמור לה בסופו. יל"ש תהלים שם.

15) להעיר מהרמב"ם במו"נ ח"ג ספמ"ט שהטעם שמילה בשמיני מפני שעד עבור ז' ימים הוא כאילו עדיין בבטן.

16) מקץ מא, מד.

ו. מן הפסוק, "יולדו על ברכי יוסף" – הן כפירוש תרגום יונתן והן כפירוש תרגום אונקלוס ורש"י – יש ללמוד ענינים בחלק ההלכה שבתורה, ומהם:

כתב רבינו הזקן בשולחן-ערוך²¹, שתחילת כניסת נפש הקדושה בגוף היא בשעת המילה (ולכן – "הנזהרה מנגיעת הקטן מיום המילה ואילך קדוש יאמר לו").

על דין זה שבשולחן-ערוך רבינו הזקן אין מצויין (על הגליון) המקור. ונתבאר במקום אחר²², שיש לומר שהמקור הוא בספר סדר היום²³ ולפני זה במנורת המאור²⁴ (לר' ישראל אלנקאוה) וראשית חכמה, שפסק (כדעה²⁵) ש"קטן מאימתי בא לעולם הבא כו' משעה שנימול".

וע"פ הנ"ל יש לומר, שיש בדבר מקור קדום ביותר – תרגום יונתן הנ"ל על "יולדו על ברכי יוסף": "כד אתילדו גזירינן יוסף" – ונמצא, שעת הברית ("גזירינן") היא הזמן ד"אתילדו". ולכאורה, זמן הברית הוא אמנם בסמיכות ללידה, אבל לא "כד אתילדו"?

וע"פ דברי אדמו"ר הזקן הנ"ל מובן הדבר, לפי שאז היא כניסת נפש הקדושה בגוף, שהיא בדוגמת לידה.

ואינו מובן: זה שיוסף האריך ימים לראות, "בני שלשים" מאפרים מורה על משך זמן ארוך יותר מאשר זה ש"בני מכיר בן מנשה" נולדו בחייו – שהרי (א) אלה היו רק "בנים שניים"¹⁷, (ב) ממנשה, שהי' גדול מאפרים¹⁸?

אבל לפי תרגום אונקלוס מובן הדבר: את "בני השלשים" אשר לאפרים רק ראה יוסף (בהיותם קטנים ביותר); משא"כ "בני מכיר בן מנשה" גדלם יוסף¹⁹ (כלומר – עד לגיל מבוגר יותר), וזהו החידוש שבזה.

וכדי להדגיש ביתר שאת, שהכוונה לגידולם עד לגיל מבוגר יותר (דלא כ"בני שלשים" לאפרים), הוסיף רש"י ש"על ברכי יוסף" פירושו "בין ברכיו" – אשר זה מורה, כנ"ל, על גידול בגיל מבוגר יותר²⁰.

17 רשב"ם כאן. וראה גם תוס' (הדר זקנים), פענח רוא, ריב"א עה"ת, רלב"ג, בחיי ועוד כאן. בחזקוני כאן: גם לרבות על אפרים. יוסף לא ראה לאפרים רק בני בנים ולמנשה ראה הוא בנים לבני בניו, ע"ש – אבל לכאורה אינו כפירוש הפשוט ב"לאפרים בני שלשים", וכמו שנקטו בפשיטות כל מפרשים הנ"ל.

18 (ברוב) מפרשים שבהערה הקודמת (ובבאר מים חיים (לאחי המהר"ל) לפרש"י כאן) תירצו שקמ"ל שנתקיימה הברכה (פרשתנו מח, יט) "ואולם אחיו הקטן יגדל ממנו" (וראה גם מדרש לקח טוב ושכל טוב כאן) – אבל לפרש"י שם, אין הכוונה בברכה זו לריבוי זורות בנים.

19 בבחיי כאן, ד"מלת גם יורה כי הבנים כולם בני אפרים ובני מנשה כולם נתגדלו בביתו של יוסף כו" – אבל בפשטות, "יולדו על ברכי יוסף" קאי על כל בני מכיר בן מנשה. וראה בבחיי כאן בסיום דבריו (הטעם למה הזכיר, "בני מכיר"). אבי עזר לראב"ע כאן.

20 להעיר ממש"נ (פרשתנו מח, יב) "ויוצא גו' נעם ברכיו" – ואפרים ומנשה היו אז יותר מבני י"ט (ראה מקץ מא, ג).

21 או"ח מהד"ת סו"ט ד.

22 לקו"ש ח"ג ע' 763.

23 בפירוש המשנה, בן ה' למקרא.

24 פ' גידול בנים (ס"ע קלא). הועתק

בראשית חכמה בסופו בדפוס אמשטרדם רמו,

סע"ב. – מנוה"מ לרי"א נדפס בשנת תרפ"ט-צ"ב.

25 סנהדרין קי, ב. וכן משמע בשו"ע יו"ד

סרס"ג ס"ה. וראה לקו"ש שם ע' 801 הערה 10.

בניך" למדנו³⁴ חיוב ללמד תורה לא רק את בנו אלא גם את בן בנו. אבל אודות בן בן בנו הדין הוא³⁵, שאינו מחוייב ללמוד עמו אלא אם הוא ("חכם" אשר) מחוייב ללמוד עם תלמידים בכלל (ואז צריך להקדים "יוצאי יריכו לתלמידים אחרים"). משא"כ אם ישנם בעיר "גדולים בחכמה ממנו", שאז אינו מחוייב ללמוד עם תלמידים (בכלל), אין כל חיוב על אבי הסב ללמד את בן בן בנו.

248

אבל לפי תרגום אונקלוס ופירוש רש"י, שיוסף גידל את בני מכיר בן מנשה – ובפשטות הכוונה בזה גם (ובעיקר³⁶) שלמדם תורה³⁷ – משמע לא כן:

בפשטות משמע, שיוסף לא הי' מחוייב ללמוד עם תלמידים בכלל, שהרי (א) יהודה עמד שם בראש ישיבה – "ואת יהודה שלח גו' להורות לפניו גושנה"³⁸, ומסתבר שיהודה (שעמד בראש הישיבה בכל השנים הללו) הי' "גדול בחכמה ממנו"³⁹. (ב) מאחר שיוסף הי' משנה למלך ועסוק בעניני המדינה דארץ מצרים, כולל גם יעקב וביתו – ובלשון ההלכה: עוסק בצרכי

ז. עוד ענין בהלכה שאפשר ללמוד מתרגום יונתן הנ"ל:

מנהג ישראל²⁶ שלא לכבד את אדם אחד בסנדקאות אצל ב' אחים. והטעם לזה: מילה הוקשה לעבודת הקטורת, ובקטורת איתא²⁷ "מעולם לא שנה אדם בה"²⁶.

ויש שהקשו על כך²⁸ מתרגום יונתן זה: הרי איתא ש"בני מכיר" "גזירינן יוסף", היינו שיוסף הי' הסנדק אצל בני מכיר – לשון רבים?

ויש לומר, שמכאן סמך לדברי החתם סופר²⁹, שמרא דאתרא יכול לשמש כסנדק אצל כמה ילדים מאותה משפחה – ובדוגמת הקטרת הקטורת, שהדין ד"חדשים לקטורת"³⁰ אמור רק בשאר כהנים, אבל לא בכהן גדול, שהי' ביכלתו להקטיר קטורת בכל עת שחפץ בכך³¹.

ועד"ז יוסף, להיותו "השליט על הארץ"³² – (בדוגמת) מרא דאתרא.

ח. וכן יש ללמוד מפסוק זה, לפי תרגום אונקלוס ופירוש רש"י, דין בהלכות תלמוד תורה:

מן הפסוק³³, "והודעתם לבניך ולבני

(34) קידושין ל, א. רמב"ם הל' ת"ת פ"א ה"ב. טושו"ע יו"ד סרמ"ה ס"ג. הל' ת"ת לאדה"ז פ"א ס"ח.

(35) עיין בכל זה – הל' ת"ת לאדה"ז שם סעיף ח"ט. ו"ש"ו.

(36) ראה לקו"ש ח"ט ע' 39 הערה 31.

(37) מה שלא נעשה כל זה ע"י אביהם וכו' – מובן בפשטות שאינה דומה יכולת יוסף השליט על הארץ ליכולתם. וכן בנוגע לתורה (ובפרט ע"פ פרש"י (וישב לו, ג) כל מה שלמד כו').

(38) ויגש מו, כח ובפרש"י שם (מתנחומא ובר"ר עה"פ).

(39) אבל ראה הערה 37.

(26) רמ"א יו"ד סרס"ה ס"א.

(27) יומא כו, א. רמב"ם הל' תמידין ומוספין

פ"ד ה"ו.

(28) הגהות יד שאל לשו"ע יו"ד שם. ועיי"ש

תירוצו עפמ"ש בנוגע ביהודה מהד"ק יו"ד ספ"ו.

(29) שו"ת אורח"י סי' קנח"ט.

(30) לשון המשנה יומא שם. הובא ברמ"א הנ"ל.

(31) יומא יד, א. רמב"ם הל' כלי המקדש פ"ה

הי"ב.

(32) מקץ מב, ו.

(33) ואתחנן ד, ט.

ט. מזה ישנה גם הוראה למעשה⁴⁵, שהזוכה לאריכות ימים עד שרואה את בני בן בנו, צריך ללמד תורה בעצמו. ואם אינו יכול ללמוד עמו בעצמו – אם מצד חלישותו, או מפני שאינו מסוגל לזה וכיו"ב – עליו לתת סכום גדול⁴⁶ כדי להחזיק את הישיבה בה לומדים בני בן בנו.

ובפרט ע"פ מאמר חז"ל⁴⁷ (בנוגע ליעקב): „מה זרעו בחיים אף הוא בנים ובני בנים, אלא על כל יוצאי חלציו, ובכל זה בני בן בנו) – עליו לעשות כל התלוי בו כדי שיוצאי חלציו יהיו בחיים האמיתיים, ילמדו תורה, גם מפני שבוזה תלוי החיות שלו עצמו – „אף הוא בחיים“.

(משיחת ש"פ ויחי תשכ"ה)

לרמב"ם (שם) שבכס"מ שם איתא רק „ובן בן בנו נ"ל פשוט דקודם לבן חבירו, ולא קאי בחיוב לשכור לו מלמד (ההבדל השני שברמב"ם שם – ע"ש בכס"מ). וראה הל' ת"ת לאדה"ז שם ס"ח ט.

קו"א הנ"ל בארוכה. ואכ"מ.
(45) אף שפסק הלכה (בהל' ת"ת שם) אינו כן – מ"מ מקום להחמיר כו', ובפרט שכ"ה דעת הש"ך (ועוד).

(46) כמו לדיעה הא' (הל' ת"ת שם ס"ח) גבי בן בנו, שבוזה „כל אדם צריך להחמיר לעצמו“ (שם סוס"ט).

(47) תעניתה ב.

צבור באמונה – הרי הוא פטור⁴⁰ מללמד תלמידים⁴¹;

וא"כ מדוע זה לימד יוסף עצמו את בני מכיר⁴², בני בן בנו⁴³?

אלא מכאן למדנו, שנקט רש"י – בפירושו על התורה – שיש חיוב גם על אבי הסב ללמד תורה את בני בן בנו (כחיוב הסב לבן בנו)⁴⁴. ולכן יוסף עצמו למדם תורה.

(40) להעיר דעוסק בצ"צ דוחה לימוד התורה כו' – שהרי תורתו אומנתו מפסיק לק"ש (או"ח סק"ו) ועוסק בצ"צ לא מפסיק (או"ח ס"ע). וראה שמור" פ"ו, ב (וש"ג): חכם המתעסק בצ"צ כו' וכולן נשתכחו ממני כו'. סנה' יז, א): הטל עליהן צ"צ והן כלין מאליהן.

ובכל אופן צ"ע בירושלמי ברכות (רפ"ה. רמב"ם הל' תפלה פ"ו ח"ח) „העוסק בצ"צ כעוסק בד"ת“ (ולא יותר מזה). וכן צ"ע בשו"ע אדה"ז או"ח ס"ט צג (ועיין במ"מ שם) שלא פירש שאפילו תורתו אומנתו – עוסק בצ"צ עדיף.

(41) ראה הל' ת"ת לאדה"ז שם בקו"א סק"א (ע' 4 [1652]), דגם בבן בנו צ"ע במי שאין לו פנאי אם נפטר מחמת עסק פרנסתו (ולא דמי לאביו כו'), ע"ש.

(42) ובפרט שאין לו ליקח המצוה ממכיר אביהם שמחוייב בזה לכל הדיעות (ראה לקו"ש ח"ט שם), אבל ראה הערה 37.

(43) להעיר מרש"י פרשתנו (מח, א) דאפרים ה' רגיל לפני יעקב בתלמוד.

(44) ראה ש"ך יו"ד ר"ס רמה בשם הכס"מ (ריש הל' ת"ת), „ואפשר דגם לבן בנו חייב להשכיר לו מלמד והוא הדין לבן בן בנו“ וכבר העירו (המקנה קידושין שם. „קובץ“ וטורי אבן

